

האוניברסיטה העברית בירושלים

המכון למדעי היהדות

הפקולטה למדעי הרוח

תדפיס מתוך

איטליה

כתבי-עת לחקר תולדותיהם, תרבותם וספרותם
של יהודי איטליה

עורך

ראובן בונפיל

כרך יא

ירושלים תשנ"ה

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

תוכן הענינים

דבר העורך

גד בן-עמי צרפתי: דפים נוספים מתוך כתבי-יד של המשנה באיטליה

ישראל תא-שמע: ספר 'שבלי הלקט' וכפיליו

עדנה אנגל: לשאלת זמנו ומוצאו של כתבי-יד ברלין 160

אברהם מלמד: אליהו דל מדיגו והמסורת המדינית האפלטונית

בתקופת הרנסנס: עם פרסום המהדורה המדעית של תרגומו הלטיני

של דל מדיגו לנוסח העברי של פירוש אבן רושד ל'מרינה'

לאפלטון

רוני ויישטיין: ילדות והתבגרות בחברה היהודית באיטליה כראשית

העת החדשה: ראשיתו של טקס בר-מצווה כטקס מעבר

חלק לועזי:

תקצירי המאמרים באנגלית

קהלות עמך ישראל ישאו ברכה מאת ה',
 ולהסיר מהם כל נגע כל מחלה, מי כמוכה ה',
 ימים על ימיהם יוסיף להם המלך ה',
 לפי חסדו יהולל איש להגיד כי ישר ה'.

מי יגן ממשיסה יעקב וישראל מבוזזים הלא ה',
 מי יתן את חן העם הזה בעיני העמים הוא ה',
 מי יעלה לנו השמימה למלא את דבר ה',
 האומר מלט אמלטך כי בטחת כי נאם ה'.

מה רבו מעשיך ה',
 נפלאות בכל דור ודור לעם זו קניית ה',
 שוב נא ופקוד גפן זאת מקוה ישראל ה',
 וקראו להם עם הקדש גאולי ה'.
 אל מלך

תהלי' מו, ג; מגדל... ה': משלי יח, י. ³⁷ ישאו... ה': ע"פ תהלי' כד, ה. ³⁸ כל... מחלה: מ"א
 ח, לו. ⁴⁰ לפי... איש: ע"פ משלי יב, ח; להגיד... ה': תהלי' צב, טז. ⁴¹ ע"פ יש' מב, כד.
⁴² מי... בעיני: ע"פ שמו' ג, כא ועוד. ⁴³ מי... השמימה: דב' ל, יב; למלא... ה': מ"א ב, כו.
⁴⁴ מלט... ה': יר' לט, יח. ⁴⁵ תהלי' קד, כד. ⁴⁷ שוב... זאת: תהלי' פ, טו; מקוה... ה': יר' יז,
 יג. ⁴⁸ יש' סב, יב.

- בארצות החיים אשר שמה תמיד עיני ה',
 15 להיות בה' מבטחם לתת נקמת ה',
 כמרגיזי אל אשר לא שמעו בקול ה'.
- בימי שפוט השופטים אשר בטחו בה'
 בשכר הקווי [?] רוח נסע מאת ה',
 ותנח עליהם הרוח רוח גבורה אמן קדם ה',
 20 לא בחרבם ירוש ארץ כי אם ביד ה'.
- הנביאים ינבאו ברוך הגבר אשר יבטח בה',
 ישען באלקינו ויבטח בשם ה',
 בתקות חוט זה יחליפו כח קווי ה',
 זאת נחלת עבדי ה' וצדקתם מאת ה'.
- 25 אנחנו מבני בניהם אלקי עולם ה',
 שפכנו כמים לבנו נוכח פניך ה',
 אל דמעתינו אל תחרש ושמעה תפלתינו ה',
 כי מי בשחק יערך לך ידמה לה'.
- ידענו כי פלגי מים לב מלך ביד ה',
 30 על כן אנחנו מפילים תחנונינו לפניך בהיכל ה',
 למצוא חן בעיני מלך ושרים ביד ה',
 ומכל צרה הצילנו אנא ה' כי שמש ומגן ה'.
- אל תעזבנו ואל תטשנו חנוך ורחום ה',
 כי אין לנו מעצור להושיע ה',
 35 ובכך בשם קדשך בטחנו מגיננו ה',
 על כן לא נירא בהמיר ארץ כי מגדל עז שם ה'.

ט. 14 תמיד... ה': דבי' יא, יב. 15 לתת... ה': במ' לא, ג. 16 לא... ה': מ"ב יח, יב.
 17 בימי... השופטים: רות א, א. 18 רוח... ה': במ' יא, לא. 19 ותנח... הרוח: במ' יא, כו.
 20 בחרבם... ארץ: תהלי' מד, ד. 21 ברוך... ה': יר' יז, ז. 23 בתקות חוט: ע"פ יהושע ב, יח;
 יחליפו... ה': ע"פ יש' מ, לא (וקווי ה' יחליפו כח). 24 ע"פ יש' גד, יז (ואת... וצדקתם מאתי
 נאם ה'). 26 ע"פ איכה ב, יט. 27 ע"פ תהלי' לט, יג (שמעה תפלתי ה'... אל דמעתי אל
 תחרש). 28 כי... לה': ע"פ תהלי' פט, ז. 29 פלגי... ה': משלי כא, א. 30 אנחנו... לפניך:
 דני' ט, יח. 32 ומכל... הצילנו: ע"פ ש"א כו, כד; כי... ה': תהלי' פד, יב. 33 אל... תטשנו:
 ע"פ תהלי' כז, ט; חנוך... ה': תהלי' קיא, ד ועוד. 34 אין... להושיע: ע"פ ש"א יד, ו (אין לה'
 מעצור להושיע). 35 בשם... בטחנו: תהלי' לג, כא; מגיננו ה': תהלי' נט, יב. 36 ע"כ... ארץ:

חשוף נא זרועך ותראה גדלך,
 לעם זו קניית מנת חלקך וחבלך,
 35 ותבשרינו כבשורת הכתוב הנני רופא לך,
 ועם אבני השדה בריתך וחית השדה השלמה לך.

אל מלך

III [Archivio di Stato di Verona, ms. 3, cc. 4r-4v]:

אל אלקים ה' אל אלקים ה',
 כך בטחו אבותינו יראי ה',
 המה ראו כי גדולים מעשי ה',
 אין צור כאלקיננו ואין קדוש כה'.
 5 האדם הגדול בענקים נכון לכו בטוח בה',
 יצא מארצו וממולדתו על פי ה',
 הבן יקיר לו אמר לכה ונעלה אל הר ה',
 שמה נתקדשו ואמרו נַפְלָה נא ביד ה'.
 השלישי שבאבות ישראל בטח בה',
 10 בברחו מפני אחיו אמר עזרי מעם ה',
 ובצאת ישראל ממצרים שבחו והודו לה',
 אלקינו זה קיוינו לו ויושיענו זה ה'.
 בישימון דרך דרכו להתהלך לפני ה',

תירא: איוב ה, כא. ³³ חשוף נא זרועך: ע"פ יש' נב, י. ³⁴ עם... קניית: שמ' טו, טז.
³⁵ הנני... לך: מ"ב כ, ה. ³⁶ איוב ה, כג.

¹ אל... ה': יהושע כב, כב. ² כך... אבותינו: תהל' כב, ה. ³ ע"פ תהל' קו, כד ועוד (המה ראו מעשי ה'). ⁴ ע"פ ש"א ב, ב (אין קדוש כה'... ואין צור כאלקיננו). ⁵ האדם... בענקים: יהושע יד, טו; נכון... בה': תהל' קיב, ז. ⁶ מארצו וממולדתו: ע"פ ברי' יב, א. ⁷ הבן... לו: ע"פ יר' לא, יט (הבן יקיר לי); לכה... ה': ע"פ יש' ב, ג ועוד (לכו... ה'). ⁸ נפלה... ה': ש"ב כד, יד. ⁹ בברחו... אחיו: ברי' לה, ז; עזרי... ה': תהל' קכא, ב. ¹⁰ ובצאת... ממצרים: תהל' קיד, א. ¹¹ יש' כה, ט. ¹² בישימון דרך: תהל' קו, ד; להתהלך... החיים: תהל' קטז, ט.

- נא מושיע חוסים הצל לקוחים למות,
ככתוב ברעב פדך ממות.
- תכון תפלתי קטורת לפניך משאת כפי מנחת ערב,
פלטם משחפת ומקדחת ומדלקת ומחרחור ומחרב,
ימצא חן כמדובר עם זו שרידי חרב,
ככתוב ובמלחמה מידי חרב.
- אנא אזון שועת חנון, העם היושב במעבה
האדמה בין צוקות ובין צרתן יחבא,
וכל לשון תקום אותו למשפט אשו תכבה,
ככתוב בשוט לשון תחבא.
- שומע תפלה עדיך כל בשר יבוא,
כי משען ומשענה סוגר כל בית מבוא,
אך סמוך לבו לא יירא כל אשר אל אוצר ה' יבוא,
ככתוב ולא תירא משוד כי יבוא.
- ווי כי בתים רבים לשמה היו ונשמו כמות ישחק,
ורמי הקומה גדועים ונחשבו כשחק,
ומי בשחק יערך לך להעמידם על תילם שוכן שחק,
ככתוב לשוד ולכפן תשחק.
- עמנו אתה אל גדול גבור ונורא,
בדבר אנשי כנסת הגדולה שהחזיר ליושנה העטרה,
הן הן גבורותיך ונוראותיך על כן לא נירא,
ככתוב ומחית הארץ אל תירא.

תהלי' מט, טו. ¹¹ מושיע חוסים: תהלי' יז, ז. ¹² ברעב... ממות: איוב ה, כ. ¹³ תהלי' קמא, ב. ¹⁴ ע"פ דב' כת, כב. ¹⁵ ע"פ יר' לא, א (מצא חן במדבר עם שרידי חרב). ¹⁶ ובמלחמה... חרב: איוב ה, כ. ¹⁷⁻¹⁸ במעבה... צרתן: ע"פ מ"א ז, מו (במעבה האדמה בין סכות ובין צרתן). ¹⁹ וכל... למשפט: ע"פ יש' נד, יז (כל לשון תקום אתך למשפט); אשו תכבה: ע"פ יש' טו, כד. ²⁰ בשוט... תחבא: איוב ה, כא. ²¹ ע"פ תהלי' סה, ג (שומע... יבוא). ²² משען ומשענה: יש' ג, ב; סוגר... מבוא: שם כד, י. ²³ סמוך... יירא: תהלי' קיב, ח; אוצר... יבוא: יהושע ו, יט. ²⁴ ולא... יבוא: איוב ה, כא. ²⁵ בתים... היו: יש' ה, ט; ונשמו... ישחק: עמוס ז, ט. ²⁶ ורמי... גדועים: יש' י, לג. ²⁷ ומי... יערך: תהלי' פט, ז; להעמידם על תילם: ע"פ יהושע יא, יג (העומדות על תילם). ²⁸ לשוד... תשחק: איוב ה, כב. ³⁰ ע"פ יומא סט, ע"ב (אנשי... העטרה ליושנה). ³¹ על... נירא: תהלי' מו, ג. ³² ומחית...

פנו מקום לעבור תפלת שושנת העמקים,
ושביל הרבים ושביל היחיד חושקים,
למען קרב הלום עד האל קים ולהיות בה' דבקים.

25 קָשָׁב רַב קָשָׁה [צ"ל: קשב] קָשׁוּב אַלְקֵי מְרוּמִים,
לתפילת הערער העומדים היום צפופים וצמים,
ולא תבזה את תפלתם בשועם אליך באמת ובתמים,
אל מלך יושב על כסא רחמים.

אל מלך

ר"ת אני יצחק

II [Archivio di Stato di Verona, ms. 3, cc. 3v-4r]:

ה' בצר פקדוך עם זו נבחרו ממך,
ובאו עדיך כהבטחת ישא ה' פניו אליך ויחוניך,
חלצם והצילם מצרות גדולות נגזרו ממך,
ככתוב בשש צרות יצילך.

5 טהור עינים מראות רע, עשה עמהם טוב והסר הרע,
כי מעולם לעם זו קניית גמלתו טוב ולא רע,
גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע,
ככתוב ובשבע לא יגע בך רע.

10 אוילים מדרך פשעם היגיעו עד שערי מות?
גם מפני זלעפות רעב כצאן לשאול שתו מות,

שחקים: ש"ב כב, יב. ²² שושנת העמקים: שה"ש ב, א. ²⁵ קשב... קשוב: ע"פ יש' כא, ז (והקשיב קשב רב קשב). ²⁶ תפלת הערער: תהלי' קב, יח.

¹ ה'... פקדוך: יש' כו, טז. ² ישא... ויחוניך: במ' ו, כו. ⁴ בשש... יצילך: איוב ה, יט. ⁵ טהור... רע: חבקוק א, יג. ⁶ לעם זו קניית: ע"פ שמ' טו, טז; גמלתו... רע: משלי לא, יב. ⁷ תהלי' כג, ד. ⁸ ובשבע... רע: איוב ה, יט. ⁹ אוילים... פשעם: תהלי' קז, יז; היגיעו... מות: ע"פ תהלי' קז, יח (ויגיעו עד שערי מות). ¹⁰ מפני... רעב: איכה ה, י; לשאול... מות:

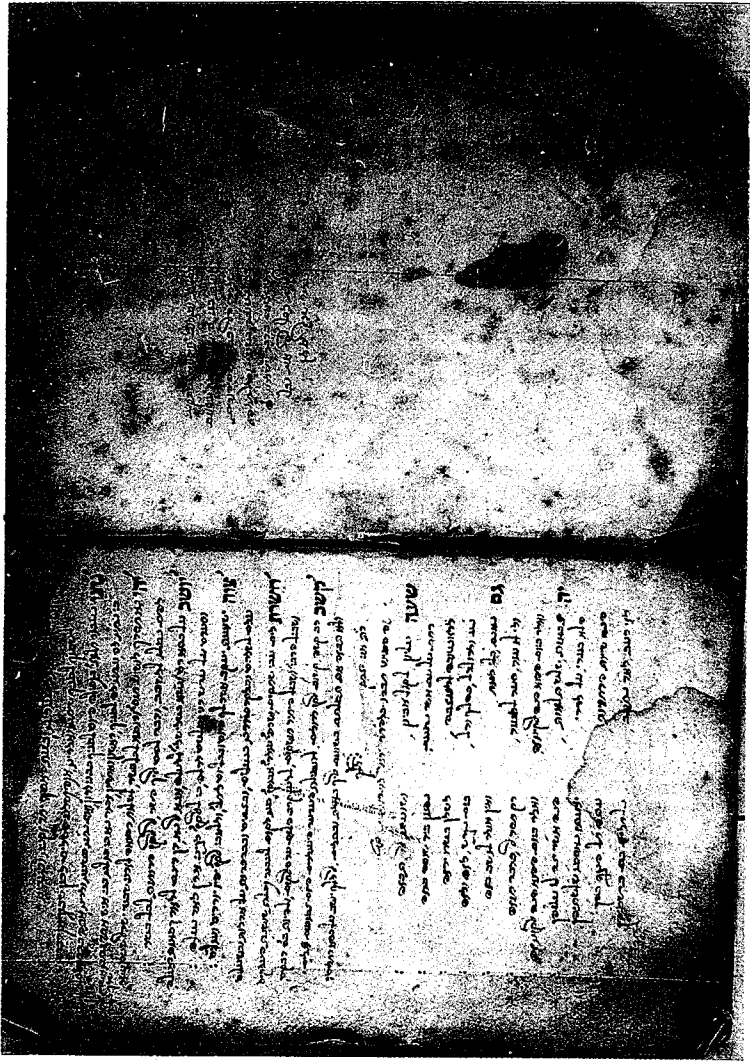
Appendice

שירי ר' יצחק רפאל וינטורי

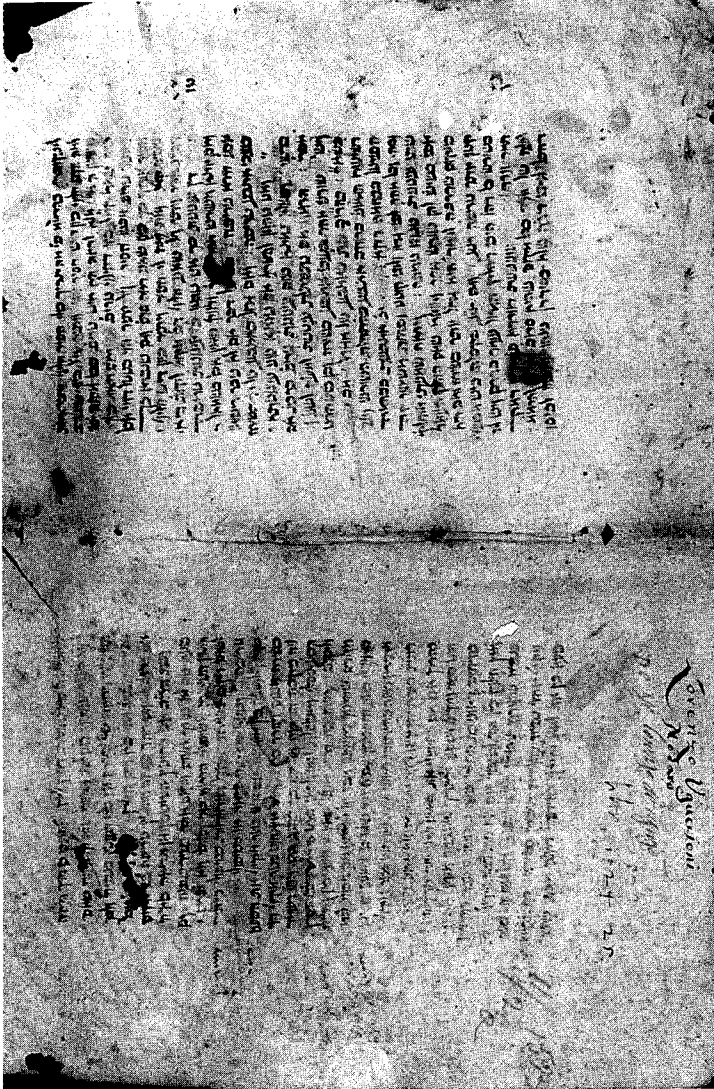
I [Archivio di Stato di Verona, ms. 3, c. 2r]:

- אלקים למדתנו מנעורינו,
 בעת האסף זקנינו ונערינו,
 לשפוך לפניך שיחנו ואמרינו,
 אתה תשמע השמים מכון שבתך את דברינו.
- 5 נחנו נעבור חלוצים בתפילה היום לפניך כבני מרון,
 ואם נחנו פשענו ומרינו אתה כרחום סלח לאנשי השרון,
 כי נחנו מה ונחנו מה לפניך ראשון ואחרון,
 זכור נא כי כולנו בני איש אחד נחנו אשר קרא שמך בגרון.
- 10 יהי נא חסדך מושיע חוסים ורופא לכל בשר,
 לשלוח רפואה לזרע שבטי ישראל שנים עשר,
 מהם נפלו למשכב ודבר להם אליך השר,
 אל אלקי הרוחות לכל בשר.
- 15 יושב על כסא רם ונשא בשמי השמים למעלה,
 אנא אל נא דן דינם למזור רפאות תעלה,
 וסעדם על ערש דוי ופלטם מכלה,
 כי לאלקים מגיני ארץ מאד נעלה.
- 20 צוה ישועות יעקב אשר לך היום ובכל יום מיחלים,
 ומלאכי אלקינו יהיו יורדים ועולים,
 עמם לשמרם וכמקדם דרכו בנעלים,
 ובצבים ובכרכרות עלי אדמות ובשעלים.
- חשרת מים עבי שחקים ושרפים עומדים אבוקים,

¹ ע"פ תהל' עא, יז (אלקים למדחני מנעורי). ² בעת האסף: ע"פ בר' כט, ז. ⁴ אתה... שבתך: מ"א ח, יג. ⁵ נחנו... חלוצים: במ' לב, לב. ⁶ נחנו... ומרינו: איכה ג, מב. ⁷ כולנו... נחנו: בר' מב, יא. ⁸ מושיע חוסים: תהל' יז, ז. ¹¹ נפלו למשכב: ע"פ שמ' כא, יח; ודבר... השר: ע"פ מ"ב ט, ה (דבר לי אליך השר). ¹² במ' טז, כב. ¹³ יושב... ונשא: יש' ו, א. ¹⁴ ע"פ יר' ל, יג (איין דן דינך למזור רפאות תעלה). ¹⁵ וסעדם... דוי: ע"פ תהל' מא, ד (יסעדנו על ערש דוי). ¹⁶ ע"פ תהל' מז, י. ¹⁷ צוה... יעקב: תהל' מד, ה. ¹⁸ ע"פ בר' כח, יב. ²⁰ ובצבים ובכרכרות: ע"פ יש' סו, כ; עלי אדמות: תהל' מט, יב. ²¹ חשרת...

III: Verona. Archivio di Stato, "VIII Vari - manoscritti ebraici", n. 3 (cc. 1v, 2r)

II: *Hillehot Sehitah u-Bediqah*, cc. 1v, 2r (A.S. Bas., Notai del distretto di Bassano, Tabularium, notaio Lorenzo Uguccioni, 1523-1525)

I: *Hillehot Šeqiṭab u-Bediqah*, cc. 1r, 2v (A.S. Bas., Norai del distretto di Bassano, Tabularium, notaio Lorenzo Uguccioni, 1523-1525)

7) *Ketubbah* pergamenacea (mm.590 x 320), per le nozze di יהודה בן שלמה קנדיאה [Jehudah ben Šelomoh Candia] con גיטלה ז"ל [Ghitla (= Bona) figlia di Ja'aqov Minz Segal], alla presenza dei testimoni : יעקב בן יהושע נחמיה שמואל : יעקב בן יהושע נחמיה שמואל... (?) e נתן ... [Natan], nella città di Colonia, venerdì 7 Ḥešwan 5368 [28.10.1607]. La dote complessiva è di 626 ducati di Venezia, 2 troni e 8 marchetti. Scritte augurali: "Mazal Tov", Proverbi 18,22; Proverbi 31,30. La *Ketubbah* presenta una lacerazione lungo il margine sinistro e parzialmente anche su lato destro.

VIII Vari. *manoscritti ebraici*. 8

8) *Ketubbah* pergamenacea (mm. 340 x 250), per le nozze di שלמה מנחם חיים בן משה אברהם קוצר ז"ל [Šelomoh Menaḥem Ḥajjim ben Mošeh Cuzzi] con רחל בת עמנואל פינצי מק"ק מנטובה [Raḥel figlia di 'Immanuel Finzi di Mantova], alla presenza dei testimoni: "David Samuel Pardo, Rab. Mag." e "Emanuel Recanati", in Verona, mercoledì 14 Nissan 5593 [3.04.1833], secondo gli accordi stabiliti davanti al notaio Carlo Brunioli. In calce la firma dello sposo: "Cuzzi Salomon". Formule augurali: "Be-Simana Ṭava u-be-Mazala ma'alja", Isaia 61,10, Isaia 62,1 e, 5.

VIII Vari. *manoscritti ebraici*. 9

9) הלכות שחיטה ושאלות ותשובות מהלכות שחיטה (Norme per la macellazione rituale con quesiti e risposte) di anonimo. Simile al manoscritto n. 2. Cartaceo (mm. 140x96) di 8 carte. Scrittura corsiva ashkenazita del XVI secolo. Incipit (c. 1r): "הלכות שחיטה" "מי שירצה לאכל בשר בהמה חיה ועוף"; explicit (c. 8v): "ד' אמות דרך הלכה".

VIII Vari. *manoscritti ebraici*. 10

10) *Megillat Ester* (Rotolo di Ester per uso liturgico). Pergamenaceo (mm. 2480 x 235). Decorato con cornici a stampa (xilografie in bianco e nero) di Francesco Grisellini (Venezia 1746) e con coroncine disegnate a penna; testo disposto su 19 colonne. Per altre *Megillot* con xilografie del Grisellini cfr. i cataloghi d'asta della *Sotheby's (Judaica)*, Tel Aviv, 18-19.4 1990, n. 54 e Tel Aviv, 2.10.1991, n.16 e bibliografia ivi citata.

VIII Vari. *manoscritti ebraici*. 11

sono state pubblicate: cfr. A. W. Greenup, שמן ערב *The Poems of Mordecai Dato*, London, 1910 [in ebraico]; altre sono citate da L. Landshuth, *Amude ha-Aboda (Columnae cultus)*, Berolini, 1857-62, pp. 197-198 [in ebraico] e da Samuele David Luzzatto, לוח הפיטנים, *Ozar Tob*, 7 (1880), p. 52 e dal Davidson (indice). Cfr. anche Giuliano Tamani, Parafrasi e componimenti poetici in volgare e in caratteri ebraici di Mordekhay Dato, in *Italia Judaica. "Gli Ebrei in Italia tra Rinascimento ed età barocca"*. Atti del II convegno internazionale. Roma, 1986, pp. 233-242. Incipit: שמן ערב והוא חיבור מכל השירים שחיבר כמהר"ר מרדכי דאטו זצ"ל לכבוד שבת... Elenco delle poesie: cc. 3r-8r: ... יהודה דאטו זצ"ל (Davidson v.III n.914; Greenup, pp. 37-44, n.XX); cc. 8v-9v: ... celeberrimo inno di Šelomoh Alkabez (Davidson, v.III n. 928); cc. 10r-13r: ... מזמור שיר יום השבת אשר אל בחביון... (Davidson, v.III 889, Greenup, p. 3-6); cc. 13v-14v: ... מסיני אדוני זרועו... (Davidson, v.III n. 1928, Greenup, pp. 13-14; con una strofa aggiuntiva da recitarsi quando coincide il sabato con il capomese — non riportata da Greenup: יוביום נורא איום, שבת וראש חדש, ישירו שיר קדש, (על מוסף קדשינו, צוה קרבן מוסף שבת לאלהינו" (cc. 15r-17v: altro Pijjut: ... אחלה אלהי אבי... (Davidson v.I, n.676; Greenup, p. 6-8); cc. 18r-18v: ... ברך אכרע לך... (Davidson v.II, n.1720); cc. 18v-21v: ... תמור שי זבחי... (Davidson v. III, n. 320; Greenup, pp. 9-12); cc. 22r-22v: ... מלך כתר גבה... (Davidson v.III, n. 1602, Greenup, pp. 35-36; cc. 23r-23v: ... אפתח שיר בשפתי... (Davidson v.I, n.7220); c. 24r: ... מיום האל איום... (Davidson, v. III, n. 1319; Greenup, pp. 25-27); c. 26r: albero sefirotico.

VIII Vari. *manoscritti ebraici*. 5

6) Frammento di *Ketubbah* pergamenea (mm. 420 x 160), per le nozze di יוסף בכמ"ר מנחם מינץ סג"ל ז"ל [Yosef ben Menahem Minz Segal] con la vedova אסתר בת בימין רבא ז"ל [Ester di Binjamin Ravà], alla presenza dei testimoni: יהושע בן יחיאל ווירלינג יצ"ו [Jehošua' ben Yehiel Verlengo] e גידעון משלם בן מרדכי סונצין [Gid'on Mešullam ben Mordekhaj Soncino]. La *Ketubbah* venne probabilmente stipulata a Verona, nella prima metà del XVII sec. La dote complessiva fu di 160 ducati di Verona. Firma dello sposo in basso a sinistra. VIII Vari. *manoscritti ebraici*. 6

"פקודוך (cfr. Appendice II). Cc. 4r-4v: altro Pijjut di J.R. Ventura, di 12 strofe anch'esso non ricordato dal Davidson (...אל אלקים ה'): cfr. appendice III. cc. 4v-7r: preghiera di confessione di Elijah da Recanati (Zunz p. 440; Davidson v. III, n.486): "רבונו של עולם גלוי...". Cc. 7r-8r: altra preghiera di supplica (*Widdui*) di Avraham Recanati non citata dal Davidson: "זה הוידוי חברו הזקן... אברהם ריקאנאטי יצ"ו. אלקינו ואלקי אבותינו תבא לפניך...". C. 8r: Composizione liturgica composta da Šimšon Gentilomo, in cui si invoca la misericordia divina per le comunità di Mantova, Venezia, Lugo, Verona, Modena e Firenze. La preghiera, di 5 strofe, non è citata dal Davidson: "אבינו מלכינו. שהוא מסודר בר"ת ה' ה' אל רחום וחנן... חברו... אליה יצ"ו מריקנאטי". Preghiera stabilita da Elijah Recanati, non citata dal Davidson. Cc. 9r-9v: una composizione liturgica di Jehiel Mondolfo (non citata dal Davidson) di 8 strofe: "זה הפיוט חברו כמהח"ר יחיאל מונדולפו". Cc. 9v-10r: versetti biblici da recitarsi in caso di malattia (פסוקי רפואה); cc. 10r-11v: altra preghiera di 'Asael da Foligno, di 9 strofe (non citata da Davidson): "תפלה לעננו חברו [!] הצעיר עשהאל יצ"ו מפוליניי. עינינו כלו לישועתיך".

VIII Vari. manoscritti ebraici. 3

4) Compendio anonimo dell'opera di Elijahhu De Vidas, ראשיה חכמה. Esistono numerosi compendi di quest'opera; il nostro è simile al manoscritto n. 60 della *Biblioteca della Comunità Israelitica di Mantova* (depositata presso la *Biblioteca Comunale di quella città*): cfr. Marco Mortara, *Catalogo dei manoscritti della biblioteca della Comunità Israelitica di Mantova*, Livorno, 1878, p.52. Per gli altri compendi cfr. Mordekhaj Pachter, *The Book "Reshit Hokhmah" by R. Eliyahu De-Vidas and its Epitomes*, *Kiryat Sefer* 47 (1972), pp. 686-710: 709 [in ebraico]. Frammento di 6 carte di un manoscritto cartaceo (mm. 162 x 112). Scrittura corsiva italiana del XVII sec. Acefalo e mutilo alla fine.

VIII Vari. manoscritti ebraici. 4

5) *Šemen 'Arev*, raccolta di poesie di Mordekhaj ben Yehudah Dato. Manoscritto cartaceo (mm. 145x98), di 26 carte, mutilo alla fine. Scrittura corsiva italiana del XVII secolo. Alcune poesie

Schede dei manoscritti:

1) *Megillat Ester* (Rotolo pergameneo contenente il libro di Ester, ad uso liturgico). Mm. 595 X 360. Scrittura quadrata sefardita del XVIII sec. Con una lacerazione all'inizio.

VIII Vari. *manoscritti ebraici*. 1*

2) הלכות שחיטה (Regole per la macellazione rituale) di anonimo. Piccolo prontuario composto da una breve introduzione e da alcuni quesiti e relative risposte, probabilmente inpiegato per uso didattico. Manoscritto cartaceo (mm. 160 X 107) di 7 carte. Scrittura corsiva italiana, inizi XVII sec.

Incipit (c. 1r): "מצוה עשה מן התורה לשחוט"; Explicit (c.4r): "תמו ונשלמו השחיטות עם". Colophon (c. 4r): "שנאמר עפרות זהב ליי"א". השאלות והתשובות". Carte 4v-6r bianche; carta 7r: elenco di indumenti (in italiano); carta 7v: nota del possessore: שלמה בכמ"ר ברוך (Šelomoh ben Barukh Senigallia). Coperta esterna in piena pergamena (mm. 320 x 106), costituita da un frammento di un *Sefer he-Arukh* manoscritto del XV sec. (Il testo, in caratteri quadrati italo-ashkenaziti, su tre colonne, corrisponde alle cc. 40r-41v dell'edizione di [Roma, 1469-1473]). Nome del possessore: מרדכי בכמ"ר גרשון (Mordekhaj ben Geršon).

VIII Vari. *manoscritti ebraici*. 2

3) Raccolta di componimenti liturgici composti dai rabbini di Pesaro, in ricordo dell'epidemia di peste del 1630, e in occasione della guerra di Mantova.

Manoscritto cartaceo (mm. 179 x 121), di 11 carte. Scrittura corsiva italiana del XVII secolo. Incipit: תפלות ופזמוני ויודים שתקנו מעלת בני הישיבה פה פיסארו ישמרם האל כשהיו היהודים במאנטובה בשבר ובמלחמה ובוניציאה בדבר ישמרנו ה' לקרות מכל אלה אנו וכל עמו ישראל זה הפיוט חברו כמהח"ר יצחק רפאל וינטורי יצ"ו. אלקים: אמן [...]. למרחנו. Componento di 7 strofe, non citato dal Davidson (cfr. appendice); cc. 2r-2v: Poesia liturgica di 5 strofe composta da Jehiel Mondolfo (Zunz, p. 440; Davidson v. III, n. 2015): "שעה" "אל היושב בשמים"; cc. 2v-3r: "עליון לקול אביון" di Refael Haj Mondolfo, di 7 strofe (Zunz, p. 440; Davidson v.I, n.3578); cc. 3v-4r: Pijjut di J.R. Ventura, di 9 strofe non citato dal Davidson: "ה' בצר"

(che vengono trascritti qui, in appendice),⁵ Avraham Recanati, Šimšon Gentilomo,⁶ Elijjah Recanati,⁷ Jehiel Mondolfo⁸ e di ‘Asael da Foligno. Altri di Refael Hāj Mondolfo,⁹ di Jehiel Mondolfo e di Elijjah Recanati sono invece già ricordati dallo Zunz¹⁰ e dal Davidson.¹¹

Pijjutim simili vennero composti da alcuni rabbini veneziani e pubblicati nella città lagunare nel 1630 (תפלה לזמן ולא תבא המגפה נמצאה בבית מדרשו של רבינו שלמה בן כ”ר יצחק ממריני נר”ו, ויניציאה, דפוס וינראמיו, שנת ש”ץ).

Le tre poesie liturgiche riportate in appendice, di stile piuttosto dimesso — con numerosi versetti biblici (o parte di essi) e frasi tratte dalla liturgia per i digiuni e i giorni penitenziali incostonati nel testo, secondo l’uso dell’epoca — vengono riportate a titolo esemplificativo, senza particolari pretese scientifiche per quanto riguarda la trascrizione.

Altri due manoscritti contengono brevi prontuari con le norme di macellazione rituale, probabilmente per uso didattico (ms. 2, 9), testi particolarmente diffusi. Il ms. 4 presenta un compendio anonimo del *Rešit Hōkhmah* di Elijjahu De Vidas; mentre il ms. 5 è una copia dello *Šemen ‘Arev* di Mordekhaj Dato. Infine vi sono 3 *ketubbot* (ms. 6–8) e 2 *Megillot Ester* (ms. 1, 10).

⁵ Marco Mortara, *Indice alfabetico dei rabbini e scrittori di cose giudaiche in Italia*, Padova, 1886, p. 68; Ismar Elbogen, in *Jewish Encyclopedia*, vol. IX, p. 652 (voce “Pesaro”); *Jewish Encyclopedia*, vol. XII, p. 416.

⁶ Non è citato nell’articolo di Edgardo Morpurgo, *Notizie intorno alla famiglia Gentilomo di Pesaro*, in *Rivista Israelitica*, VII (1910), pp. 121–124.

⁷ Graziano (Hānanel) Neppi — Mordekhaj Shemuel Gherondi, *Toledot Gedole Israel*, Trieste, 1853, p. 211, n. 242; Mortara, *op. cit.*, p. 53; *Jewish Encyclopedia*, vol. IX, p. 652 (voce “Pesaro”); Umberto Cassuto, in *Jewish Encyclopedia*, vol. X, p. 340; Jehuda da Modena, *Še’elot u-Tešuvot Ziqne Jehudah*, (Responsa of R. Judah Ariè Modena edited by Shlomo Simonsohn), Jerusalem, 1956, indice.

⁸ Leopold Zunz, *Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie*, Berlin, 1865, p. 440 [d’ora in poi: Zunz]; Mortara, *op. cit.*, p. 41; *Jewish Encyclopedia*, vol. IX, p. 652.

⁹ Neppi — Gherondi, *op. cit.*, p. 311; Zunz, *op. cit.*, p. 440; Mortara, *op. cit.*, p. 41; *Jewish Encyclopedia*, vol. IX, p. 652.

¹⁰ Zunz, *ibidem*.

¹¹ Israel Davidson, *Ozar ha-Shirah we-ha-Piut*, (Thesaurus of Hebrew Mediaeval Poetry), New York, 1970, 4 vol. [in ebraico; d’ora in poi: Davidson].

B) MANOSCRITTI EBRAICI NELL'ARCHIVIO DI STATO DI VERONA

Come è noto, nelle biblioteche pubbliche veronesi sono conservati 38 manoscritti ebraici,¹ esclusi i 10 manoscritti custoditi presso la sezione d'Archivio di Stato di quella città, che vengono presentati qui per la prima volta.² I suddetti manoscritti sono stati raccolti in un'unica busta d'archivio, segnata: "VIII Vari — manoscritti ebraici" e numerati all'interno da 1 a 11 (il numero 7 è in realtà un manoscritto armeno).

Tra questi — è bene subito sottolineare la raccolta di poesie e suppliche composte da alcuni membri dell'Accademia rabbinica di Pesaro, in occasione della grave epidemia di peste scoppiata a Venezia (ed in altre città dell'Italia centro settentrionale) negli anni 1630–1631,³ della contemporanea guerra mantovana di successione (1627–31) e della conseguente espulsione degli ebrei da Mantova⁴ (vd. ms. n. 3). Questo piccolo opuscolo contiene componimenti poetici finora ignoti, di Jizḥaq Refael Ventura

¹ 24 manoscritti ebraici si trovano nella Biblioteca Civica: Giuliano Tamani, *Manoscritti ebraici nella Biblioteca Comunale di Verona*, in *Rivista degli Studi Orientali*, 45 (1970), pp. 217–243; si veda anche Benjamin Richler, *Ketuve-Jad 'Ivrjim še-Nitpašgelu* [Manoscritti ebraici smembrati], in *Asufot*, 1 (1987), pp. 105–158: 111, n. 16; altri 11 manoscritti della Biblioteca del Seminario Vescovile e 3 della Biblioteca Capitolare sono stati segnalati da Pier Francesco Fumagalli, *Indagine preliminare su alcuni fondi ebraici di manoscritti dell'Italia Settentrionale e prospettive di rinnovamento degli antichi cataloghi*, in *Italia*, 2 (1980), pp. 65–97: 90–92; Id., *Hebrew Manuscripts and Fragments Recently Discovered in Italy*, in D. Rowland Smith, P. Sh. Salinger (ed.), *Hebrew Studies cit.*, pp. 123–129: 126; Giuliano Tamani, *Hebrew Manuscript Collections in Italian Libraries*, in *Hebrew Studies... cit.*, pp. 46–55: 53.

² Colgo l'occasione per ringraziare pubblicamente la dott.ssa Gloria Maroso, dell'Archivio di Stato di Verona, per la paziente collaborazione.

³ Carla Boccatto, *Testimonianze ebraiche sulla peste del 1630 a Venezia*, in *RMI*, 41 (1975), pp. 458–467; Si veda anche Jaffa Cohen, *The Organization of the Italian Jewish Communities to Cope with the Pestilence Plagues in the 16th and 17th Centuries*. Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Master's Degree, Department of Jewish History, Bar-Ilan University, Ramat Gan (Israele), 1979 e bibliografia ivi citata.

⁴ Abramo Massarani, *L'Esilio e il riscatto. Le vicende degli ebrei mantovani tra il 1627 e il 1631*. Facsimile della edizione originale ebraica (Venezia, 1634) accompagnato dalla versione italiana di Gustavo Calò tratta dalla *Rassegna Mensile di Israel*, 1938, Bologna, 1977; Sholomo Simonsohn, *History of the Jews in the Duchy of Mantua*, Jerusalem, 1977, pp. 46–57.

1. Bifoglio di 22 x 33 (16,5). A.S. Bas., *Notai del distretto di Bassano, Tabularium, notaio Lorenzo Uguccioni, 1523-25.*

P.I: Un frammento di un *Mahzor* di rito ashkenazita, con commento. Scrittura quadrata ashkenazita con vocali, del XV secolo (testo) e corsiva (commento). Testo disposto a piena pagina; c.s. (?) x 23.

1. Frammento inferiore di un foglio di 21,9 x 33. 1r: *Qinah* del *Qalir* per il digiuno del 9 di Av, "Aadeh 'ad Hug ha-Šamajim" (*Israel Davidson, Ozar ha-Širah we-ha-Pijut (Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry)*, New York, 1970, vol. I, alef n. 5; Daniel Goldschmidt (ed.), *Seder ha-Qinot le-Tish'ah be-Av*, Jerusalem, 1968, pp. 40-43. Solo le ultime 4 righe della *Qinah* (da "Elaw leegor Jehudah"). Il frammento contiene una seconda *Qinah* del *Qalir*: "Ekhah tifarti" (*Davidson, op. cit.*, vol. I, alef n. 2923; Goldschmidt, *op. cit.*, pp. 43-47). Solo le prime 5 righe (fino 'Iwetam). 2v: seguito della *qinah* "Ekhah Tifarti" (da "Om liqquet" a "menni še'u"). A.S. Bas., *Notai del distretto di Bassano, Tabularium, 1513.*

P.II: Un foglio tratto da un *Mahazor* di rito ashkenazita per il Capodanno. Scrittura corsiva ashkenazita del XV secolo. Testo disposto a piena pagina su 26 righe; c.s. 22 x 17,5.

1. Un frammento di 30,5 x 22. 1r: *Pijut* "Zekher tehilat kol ma'as" (*Davidson, op. cit.*, vol. I, zain n. 149; Daniel Goldschmidt (ed.), *Mahazor le-Jamim Noraim*, Jerusalem, 1970, vol. I, pp. 245-250), da "Nose'e 'ol motot" fino alla fine. 1v: brano tratto dal *Musaf* per Capodanno (*Goldschmidt, Mahazor... cit.*, pp. 152-153). A.S. Bas., *Notai del distretto di Bassano, Tabularium, 1546.*

Testo disposto su tre coll. di 34 righe ciascuna; c.s. di 34 x 24 (6) cm.

1. Frammento superiore di un foglio di 22 x 35. 1r: Genesi 37, 5b (Targum) — 37, 17a (Targum); 1v: Genesi 37, 17b — 37, 29 (Targum). A.S. Bas., *Notai del distretto di Bassano, notaio Giorgio De Amicis, 1510*, busta n. 20.

2. Parte inferiore (e complementare del frammento 1), di 22,5 x 34. A.S. Bas., *Notai del distretto di Bassano, notaio Giorgio De Amicis, 1511*, busta n. 20.

3. Frammento superiore di un foglio di 22,5 x 34. 1r: Giobbe 37,24b — 38,30; 1v: Giobbe 38,39b — 39,30. A.S. Bas., *Notai del distretto di Bassano, notaio Giorgio De Amicis, 1514*, busta n. 20.

B.II: Un frammento di un manoscritto contenente il Pentateuco. Scrittura quadrata ashkenazita del XV secolo. Testo disposto a piena pagina su 30 righe; c.s. 23,5 x 14,5.

1. Bifoglio di 29,5 x 42. 1r: Deuteronomio 12,12b — 13,1b; 1v: Dtr. 13,1b — 13,18b; 2r: Dtr. 17,14b — 18,17a; 2v: Dtr. 18,17a — 19,15a. A.S. Bas., *Notai del distretto di Bassano, Tabularium, notaio Agostin Trieste, 1651-58*.

H.I: Un frammento contenente le *Hillehot Šehitah u-Bediqah*. Scrittura corsiva ashkenazita degli inizi XV secolo. Testo disposto a piena pagina, mediamente, su 28 righe; c.s. 14,6 x 8,8. Come detto — il testo ha delle evidenti analogie con il ms. 8° 4199 della JNUL (vd. soprattutto le cc. 214 e 217). Accanto al testo sono riportati i numeri dei paragrafi (13-16). Su altre opere di macellazione rituale della stessa area e affini alla nostra cfr. Avraham Grossman, *Hakhme Ashkenaz ha-rishonim (The Early Sages of Ashkenaz)*, Jerusalem, 1981, indice; Efraim Elimelekh Urbach, *Ba'ale ha-Tosafot (The Tosaphists: Their History, Writings and Methods)*, Jerusalem, 1980, indice; si veda inoltre Jedidijah Alter Dinary, *Hakhme Ashkenaz be-shilbe jeme ha-benajim (The Rabbis of Germany and Austria at the Close of the Middle Ages)*, Jerusalem, 1984, p. 293.

menti di codici ebraici siano stati im piegati per rilegare imbrevia-
ture notarili negli anni immediatamente successivi al 1509. È
invece difficile fornire ragguagli riguardo l'unica pergamena da-
tata 1651-1658 (anni in cui, gli ebrei non dimoravano più, ormai
da molto tempo, nè a Bassano, nè nelle zone limitrofe⁵).

Le sette pergamene provengono dallo smembramento di due
codici biblici (quattro frammenti), due liturgici (due frammenti
tratti da altrettanti formulari di preghiera ad uso degli ebrei
ashkenaziti) ed infine uno di argomento giuridico sulla macella-
zione rituale. Quest'ultima opera, di area tedesca, sembra essere
finora sconosciuta.⁶ Il testo presenta delle affinità evidenti con il
manoscritto 8° 4199 della *Jewish National and University Library*
(Jerusalem), dove si citano opinioni giuridiche di Mošeh da
Medling e di El'azar ben Jehudah da Worms (vd. ill.). Per i criteri
d'inventariazione dei frammenti ho seguito il metodo proposto
da P.F. Fumagalli.⁷

SCHEDA DEI FRAMMENTI:

B.I: Tre frammenti di un codice biblico con *Masorah*, accenti e
vocali. Testo del Pentateuco con *Targum* di Onqelos, intercalato
ai versetti biblici. Scrittura quadrata ashkenazita del XIV secolo.

Milano, in *Encyclopedia Judaica*, vol. IV, Jerusalem, col. 315; Daniel Carpi, Alcune
notizie sugli ebrei a Vicenza (se. XIV-XVIII), in *Archivio Veneto*, 5a serie, LXXIII
(1961), pp. 17-23; Mariano Nardello, Il prestito ad usura a Vicenza e la vicenda degli
ebrei nei sec. XIV e XV, *Odeo Olimpico*, XIII-XIV (1977-78), pp. 69-128; si veda anche
Vittorino Meneghin, *Bernaldino da Feltre e i Monti di Pietà*, Vicenza, 1974.

⁵ Vd. Mosheh Avigdor Shulvass, Sippur ha-Šarot še-'averu be-Italia [Narrazione delle
sventure che capitarono agli ebrei italiani], in *Hebrew Union College Annual*, 22 (1949),
pp. 1-21 (parte ebraica); Jeshajah Sonne, Rešimat Gerušim [Elenco delle espulsioni], in
Id., *Mi-Paolo ha-revi'i 'ad Pius ha-ħamiši* [Da Paolo IV a Pio V], Jerusalem, 1954, pp.
183-203.

⁶ Cfr. le illustrazioni (Autorizzazione del 11/8/1992, prot. n. 1653/V2).

⁷ Pier Francesco Fumagalli, Frammenti di manoscritti... cit., in *Henoch*, 8 (1986), pp.
55-59. In questo articolo sono stati segnalati i frammenti di Bassano (Archivio di Stato
di Vicenza): p. 54. Abbreviazioni usate: A.S. Bas. = Archivio di Stato di Bassano; bif. =
bifoglio; col. = colonna; coll. = colonne; c.s. = campo scrittorio.

tilizzati per ricoprire rogiti notarili. Nell'archivio veronese, invece, ho potuto constatare, quasi casualmente, la presenza di dieci manoscritti ebraici, di vario genere, non ancora catalogati.

Presento, qui di seguito, i documenti ebraici presenti nei due archivi veneti citati.

A) PERGAMENE EBRAICHE NELL'ARCHIVIO DI STATO DI BASSANO DEL GRAPPA (VICENZA):

Nell'Archivio di Bassano sono stati trovati sette frammenti di manoscritti ebraici riutilizzati per ricoprire rogiti notarili degli anni 1510, 1511, 1513, 1514, 1523-25, 1546, 1651-1658. Gli estremi cronologici del ritrovamento, come del resto quelli geografici sono di per sè stessi interessanti, se inseriti nel quadro tracciato dal Sermoneta ל"ו, in un suo primo consuntivo della ricerca, da lui diretta, sui frammenti conservati negli archivi italiani. Proprio nel caso di Bassano è sorprendentemente valida l'affermazione dello stesso Sermoneta, secondo il quale "in quanto alla diffusione "regionale" di frammenti [...] le località dove abbiamo ritrovato queste pergamene sembrano rispecchiare o addirittura disegnare le vicende storiche, i luoghi d'insediamento e gli spostamenti geografici dei nuclei ebraici d'Italia del sedicesimo secolo"³

Ebbene, le pergamene di Bassano, se pur modeste numericamente, riflettono fedelmente, gli eventi storici della piccola comunità ebraica locale: nel 1509, gli ebrei di Bassano, dopo aver subito ripetute manifestazioni di intolleranza religiosa, fomentate anche dalle aspre prediche di Bernardino da Feltre contro l'attività feneratizia ebraica, si trovarono costretti ad esiliare dalla città, allora in preda ai saccheggi dei francesi, degli spagnoli e degli imperiali.⁴ Dunque, non è certamente un caso che fram-

³ Giuseppe Sermoneta, *Le pergamene ebraiche...* cit., p. 33.

⁴ Giovanni Chiuppani, *Gli ebrei a Bassano*, Bassano, 1907 (ristampa anastatica: Sala Bolognese, Forni, 1977), pp. 106-119. Sulla presenza ebraica in questa città, si veda inoltre: Vittorio Castiglioni, in *Jewish Encyclopedia*, vol. II, New York — London, p. 585; Umberto Cassuto, in *Encyclopaedia Judaica*, vol. III, Berlin, coll.1159-1160; Attilio

successivi al 1553. Conseguentemente, i frammenti finora rinvenuti risultano essere oltremodo abbondanti proprio entro i confini geografici dello Stato della Chiesa o colà dove le disposizioni ecclesiastiche venivano applicate più rigidamente (Emilia Romagna, Lazio, Marche, Umbria); si tratta prevalentemente di pergamene reimpiegate per rilegare filze notarili o altri volumi di diversa tipologia, specialmente tra gli anni 1550–1620.²

L'indagine da me condotta presso le sezioni di archivio di Stato nelle città di Bassano del Grappa, Belluno, Cividale del Friuli, Gorizia, Udine, Verona, Vicenza, Treviso e Trieste, con il fine di individuare frammenti simili, ha avuto esiti positivi soltanto per quanto riguarda l'archivio di Bassano; in quest'archivio ho infatti rintracciato sette frammenti pergamenei riu-

pp. 215–226; Ida Zatelli, Frammenti di manoscritti e altri testi ebraici a Firenze, in *Manoscritti... cit.*, pp. 227–254; Benjamin Richler, A New Translation of R. Jonah Ibn Janah's *Sefer ha-Shorashim*, in *Kiryat Sefer*, 63 (1990–91), pp. 993–995 [in ebraico]; Mauro Perani, Frammenti di manoscritti ebraici medievali negli Archivi di Stato di Imola e Ravenna, in *La Bibliofilia*, 93 (1991), pp. 1–20; Avraham Grossman, Mi-'Genizat Italia' – Seridim mi-peruš R. Yosef Qara la-Torah ('From the Italian Geniza' – Remnants of the Commentary by R. Yosef Qara on the Torah), *Pe'amim*, 52 (1992), pp. 16–36; Mauro Perani, *Frammenti di manoscritti e libri ebraici a Nonantola*, Padova, 1992; Id., Frammenti di manoscritti ebraici medievali nell'Archivio Comunale di Corinaldo (Ancona), in *Henoch*, 14 (1992), (in stampa); Id., Le pergamene ebraiche manoscritte dell'Archivio storico di Bazzano, in *Quaderni della Rocca*, 2 (1992), pp. 67–[77]; Id. – Alberto Somekh, Frammenti ebraici di un commento medievale sconosciuto a Proverbi e Giobbe, in *Annali di Storia dell'Esegesi*, 9/2 (1992), pp. 589–610; Id. — Euride Fregni (a cura di), *Atti del convegno "Vita e cultura ebraica nello Stato Estense". Atti del convegno tenuto a Nonantola (15–17 maggio 1992)*, Nonantola, 1993; Id., Manoscritti ebraici medievali riutilizzati come copertine nell'Archivio Storico Comunale di Pieve di Cento, in Roberta Calzolari [ed altri], *Gli ebrei a Pieve di Cento. Testimonianze e memorie storiche*, Pieve di Cento, 1993, pp. 65–[102]; Id., La ricerca sui frammenti di manoscritti ebraici medievali in Italia. Una scoperta importante: frammenti di una traduzione ebraica sconosciuta del *Sefer ha-Šorashim* di Yona ibn Ġanaḥ, in *Sefarad* LIII (1993), pp. 103–142; Id., Manoscritti e frammenti ebraici coppiati o conservati a Cento e Pieve di Cento, in *Gli Ebrei a Cento e Pieve di Cento, fra medioevo ed età moderna*, Cento 1994, pp. 93–156; Id., Frammenti di manoscritti ebraici medievali nell'Archivio Storico Comunale di Bazzano (Bologna), (in stampa); Nello Pavoncello, Pergamene ebraiche nell'Archivio di Stato di Rieti (in corso di pubblicazione).

² Si veda, ad esempio, Pier Francesco Fumagalli, *Il censimento e la catalogazione...* cit., p. 4.

La diffusione di queste pergamene — come è stato più volte sottolineato — è da mettere in relazione con le severe ordinanze del Tribunale dell'Inquisizione e della Sede Apostolica, in materia di confisca e censura del libro ebraico, soprattutto nei decenni

Aldo Luzzatto, Le pergamene ebraiche dell'Archivio di Stato di Viterbo, in *Italia*, 4 (1985), pp. 109–128; Pier Francesco Fumagalli, Manoscritti ebraici a Cremona, in Id., *Tipografia ebraica a Cremona, 1556–1576, mostra bibliografica*, Roma, 1985, pp. 65–74; Id., Il censimento e la catalogazione delle pergamene ebraiche medievali, in *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*, 8–9 (1985–86), pp. 415–418; Id., Frammenti di manoscritti ebraici medievali nelle filze e nelle legature dei volumi degli Archivi e delle biblioteche di Stato italiani, in *Henoch*, 8 (1986), pp. 49–66; Nello Pavoncello, Pergamena ebraica nell'Archivio di Stato di Latina, in *Bollettino della Comunità Israelitica di Milano*, anno 42 n. 6 (giugno 1986), p. 14; Id., Pergamene ebraiche negli Archivi di Stato e comunali dell'Umbria, in *AION*, 47 (1987), pp. 369–372; Aldo Luzzatto, Le pergamene ebraiche di Cori, in *Ypothekai*, 3 (1987), pp. 119–124; Mauro Perani, Frammenti di manoscritti ebraici nell'Archivio generale arcivescovile di Bologna, in *Rivista Biblica Italiana*, 35 (1987), pp. 491–494; Id., Frammenti di manoscritti ebraici nell'Archivio Storico Comunale di Imola, in *Henoch*, 10 (1988), pp. 219–234; Id., Frammenti di manoscritti ebraici nell'Archivio di Stato di Parma, in *Henoch*, 11 (1989), pp. 103–108; Id., Frammenti di manoscritti ebraici nella Biblioteca “G.B. Marini” del Conservatorio musicale di Bologna, in *Henoch*, 11 (1989), pp. 363–365; Id., Un patrimonio riscoperto: i frammenti di manoscritti ebraici medievali riutilizzati. Il caso dell'Emilia Romagna, in *L'Ippogrifo*, 2 (1989), pp. 191–204; Nello Pavoncello, *Pergamene ebraiche nell'Archivio di Stato di Roma*, pubblicazione in occasione del matrimonio di G. Nahum e D. Anticoli, Roma, 29 ottobre 1989 (edizione fuori commercio); Gad Sarfatti, Alcuni frammenti di un codice della Mishnah provenienti dalla “Ghenizah italiana”, in *Italia*, 9 (1990), pp. 7–36 (in ebraico); Mauro Perani, Frammenti di manoscritti ebraici nell'Archivio della Partecipanza Agraria di S. Agata Bolognese appartenente all'antico territorio di Nonantola, in *Quaderni della Bassa Modenese*, 4 (1990), pp. 39–46; Id., Frammenti di manoscritti ebraici nell'Archivio di Stato di Faenza, in *Henoch*, 12 (1990), pp. 227–229; Pier Francesco Fumagalli, Hebrew Manuscripts and Fragments recently Discovered in Italy, in Diana Rowland Smith – Peter Shmuel Salinger (ed.), *Hebrew Studies. Papers Presented at a Colloquium in September 1989*, London, 1991, pp. 123–129; Giuseppe Sermoneta, Le pergamene ebraiche negli Archivi di Stato: consuntivi di una prima indagine, in *Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV–XVI. Atti del VII Congresso internazionale dell' AISG*, S. Miniato, 7–9 novembre 1988, Roma, Carucci, 1991, pp. 29–40; Benjamin Richler, The Contribution of the Italian Parchement Fragments to the History of Medieval Rabbinic Literature and Booklore, in *Manoscritti... cit.*, pp. 41–50; Pier Francesco Fumagalli, Le copertine ebraiche a Cremona e a Pavia, in *Manoscritti... cit.*, pp. 53–59; Aldo Luzzatto, Le pergamene ebraiche nel Lazio e nelle Marche, in *Manoscritti... cit.*, pp. 61–71; Mauro Perani, Frammenti di manoscritti ebraici medievali utilizzati come copertine in Emilia Romagna, in *Manoscritti... cit.*, pp. 73–98; Angelo Vivian, Frammenti, manoscritti e stampe ebraiche di Pisa, in *Manoscritti... cit.*,

FRAMMENTI E MANOSCRITTI EBRAICI NEGLI ARCHIVI DI STATO DI BASSANO E VERONA

ANGELO M. PIATTELLI

I frammenti di manoscritti ebraici medievali, giacenti presso biblioteche ed archivi italiani (ed europei in genere), venuti alla luce in seguito allo svolgimento di recenti ricerche sistematiche, si contano ormai a migliaia.¹

* Desidero esprimere il mio ringraziamento al prof. Nello Pavoncello e al dr. Benjamin Richler per le preziose segnalazioni bibliografiche.

¹ Ludovico Zdekauer, *Sull'ordinamento degli archivi marchigiani*, Prima relazione alla R. Deputazione di Storia Patria, Ancona, 1907, p. 13; Umberto Cassuto, Frammenti ebraici in archivi notarili, in *Giornale della Società Asiatica Italiana*, 27 (1915), pp. 147-157; Gaetano Sabatini, Frammenti di antichi codici ebraici in pergamena esistenti in Pescocostanzo, in *Rassegna di Storia ed Arte d'Abruzzo e Molise*, 3 (1927), pp. 94-113; Amedeo Revere, Gli ebrei in Abruzzo, in *Israel (settimanale)*, 10/5/1928, p. 3; Riccardo Bachi, Ricordi ebraici in Macerata, in *La Rassegna Mensile di Israel* [= RMI], 8 (1933-34), pp. 300-303; Benjamin Richler, Notes et Mélanges, in *Revue des Études Juives*, 132 (1973), p. 153; Ariel Toaff, A proposito di una pergamena ebraica recentemente ritrovata ad Assisi, in *RMI*, 42 (1976), pp. 144-148; Aldo Luzzatto, Pergamene ebraiche nell'Archivio di Stato di Viterbo, in *Biblioteca e Società*, 1 (1979), pp. 27-29; Ente Ottava Medievale di Orte (a cura di), *Mostra di pergamene rinascimentali ortane*, Orte, settembre 1979, pp. 51, 64; Angelo Vivian, Iscrizioni e manoscritti ebraici di Pisa, in *Egitto e Vicino Oriente*, 3 (1980), pp. 191-240, 4 (1981), pp. 269-309; Flavio O. Nuvolone, Due frammenti ebraici degli Archivi storici bobbiensi, in *Archivum Bobiense*, 3 (1981), pp. 65-128; Pier Francesco Fumagalli, Inventario provvisorio dei frammenti ebraici dell'Archivio di Stato di Pavia, in *Italia Judaica*, I, Roma, 1983, pp. 262-271; Angelo Vivian, Materiale ebraico per una storia degli ebrei di Empoli, in *Bollettino Storico Empolese*, 27-28 (1983-1984), pp. 89-117; Adriano Carnevale, Di una pergamena ebraica in un archivio privato, in *Documenti e Ricerche*, 1984, pp. 83-90; Riccardo Di Segni, La Pergamena ebraica del '300, in *Prima Pagina* (mensile), anno II, n. 2 (aprile 1984), pp. 1,6-7; Nello Pavoncello, Pergamene ebraiche nella Biblioteca Civica di Gambalunga di Rimini, in *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli* [=AION], 45 (1985), pp. 509-513;